

УДК 94 (477) “1918/1929”

Р. В. ГУЛА, О. М. ЩУРКО*

**ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН
У 1918–1929 РОКАХ**

Досліджено особливості відносин між радянською владою та російською православною церквою в період громадянської війни. Визначено основні історичні віхи терору влади проти РПЦ, антицерковної пропаганди та політики з дискредитації церкви.

Ключові слова: державно-церковні відносини; відокремлення церкви від держави; розкольницькі рухи.

Актуальність дослідження антицерковної діяльності радянської влади в період 1918–1929 рр. зумовлена потребою розкриття основних особливостей цих процесів в історичній науці. Адже державно-церковні відносини впродовж історії СРСР були суперечливими, переходили від ортодоксального несприйняття на початку становлення радянської влади до створення комфортабельних умов для діяльності РПЦ в останні роки існування соціалістичного ладу.

Метою статті є розглянути період державно-церковних відносин у 1918–1929 рр., з часу прийняття радянською владою декрету від 23 січня 1918 р. “Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви” до введення Постанови ВЦВК та РНК РРФСР від 8 квітня 1929 р. “Про релігійні об’єднання”. Цей період можна охарактеризувати стосовно церкви як секулярний, він відзначався такими особливостями:

- відмова радянської влади від діалогу з церквою;
- позбавлення церкви гарантій правового захисту;
- цілеспрямована політика держави з дискредитації церкви;
- насадження атеїстичного світогляду переважно силовими, навіть терористичними методами;
- відродження патріаршества, що відбувалося на фоні трагічних подій громадянської війни;
- активне втручання держави в процеси розколу церковної єдності.

Зовнішні статистичні дані свідчать, що Руська Православна Церква до Жовтневої революції була стабільним та потужним інститутом¹. Од-

---

* *Гула Руслан Володимирович* – доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних наук Академії сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного;

Щурко Олена Михайлівна – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри гуманітарних наук Академії сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного.

нак, кризові явища, означені вище, а також відсутність чіткого оформлення церковної організації в особі Патріарха та традиційної соборної структури сприяли фактичній роз'єднаності в церковному середовищі в період руйнування імперії. Тому, з метою зміцнення авторитету церкви та удосконалення організаційної структури 15(28) серпня 1917 р., вперше за 217 років, у Москві відкрився повноцінний Помісний Собор². Руську Православну Церкву представляли 73 архієреї, 192 приходських кліриків, 299 мирян³. Результатом стало обрання 15 листопада на Помісному Соборі митрополита Тихона (Белавіна) Патріархом Московським та всієї Русі.

Із приходом до влади більшовиків, ленінський уряд почав поступово впроваджувати у суспільне життя основні постулати марксизму, які стосувалися релігії. Перший декрет радянської влади від 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. "Про землю" позбавляв церкву прав на володіння землею. Декрет "Про земельні комітети" від 4(17) грудня 1917 р. передавав усі сільськогосподарські землі, включно з церковними та монастирськими, у компетенцію держави. 11(24) грудня декрет про передачу усіх церковних шкіл організаційно оформив їх передачу в Комісаріат просвіти. Нарешті 18(31) грудня 1917 р. був анульований церковний брак та введений цивільний⁴. З 1918 р. при Наркоматі юстиції діє ліквідаційний відділ на чолі з П. Красиковим, який займався ліквідацією культових споруд та реквізицією церковного майна.

Юридично відокремлення церкви від держави й школи від церкви було оформлено декретом від 23 січня 1918 р. "Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви". Слід зазначити, що загалом декрет був досить демократичного характеру. На початковому етапі духовенство та миряни не надавали негативного значення процесам відокремлення церкви від держави. Але в подальшому закладені в цьому декреті положення про об'єднання громадян об'єктивно сприяли появі розкольницьких течій у РПЦ.

Тому вже 28 лютого 1918 р. Патріарх Тихон та Синод видали постанову, спрямовану проти реалізації положень декрету⁵, фактично ставши в опозицію до нової влади, що одночасно не вплинуло на послідовну позицію нейтралітету у ставленні до ворогуючих сторін у громадянській війні. Весною 1918 р. Патріарх Тихон відмовився дати благословення не тільки Збройним силам Півдня Росії, але й особисте таємне благословення окремим учасникам білого руху⁶.

10 липня 1918 р. була прийнята перша конституція РРФСР, де у статті 13 було офіційно закріплено відокремлення церкви від держави та школи від церкви. Крім того, статтею 65 клір був позбавлений виборчого права, що призвело до певної конфронтації між церквою та новою владою.

7 листопада 1918 р. Патріарх Тихон звернувся з листом до Ради народних комісарів. Слід зазначити, що цей лист можна вважати зразком

особистої мужності патріарха. Фактично, це – звинувачувальний акт проти більшовизму. Такою мовою церква не розмовляла з владою з XVI століття. Тихон звинуватив владу в омані народу, у розпалюванні громадянської ворожнечі та терору, в підбурюванні до грабежів, у скасуванні свободи слова та гонінні на віру⁷.

Лише 25 вересня 1919 р., щоб уникнути терору з боку влади, Патріарх Тихон зобов'язав клір утримуватися від будь-яких акцій та надав можливість кожному представнику духовенства обирати свої особисті орієнтації та міру участі у подіях громадянської війни.

На тлі розвалу державної влади у часи громадянської війни, політичного управлінського хаосу, падіння норм моралі у суспільстві значно збільшився масовий прояв бандитизму стосовно священників та майна церкви. Цьому сприяла і відверто антицерковна державна політика, яка не реагувала на відверто терористичні дії кримінальних елементів проти православного кліру. Результатами стали шокуючі дані – лише за вісім місяців 1918–1919 рр. було вбито 19 архієреїв РПЦ, упродовж 1922–1923 рр. було фізично знищено 2691 священник та більш ніж 5400 ченців⁸. За словами О. Брусилова, “Усіх ... дійсно відданих..., популярних, авторитетних для православних людей, ... вислали: кого на Соловки, кого у Наримський або Туруханський край, кого гноять у в'язниці, а кого просто вбили”⁹.

Важливо, що більшість кліру на територіях, які контролювали білі армії, відкрито підтримували гасла “єдиної та неділимої Росії” та відродження постулатів православ'я, на що орієнтувалися керівники білого руху. Так, наприклад, у листопаді 1918 р. у Томську, в період правління О. Колчака, відбулась Сибірська церковна нарада, яка обрала Тимчасове Церковне управління. У травні 1919 р. у Ставрополі, в тилу армії А. Денікіна, відбувся Південно-Східний руський церковний Собор. На ньому також було обрано Вище тимчасове церковне управління, яке стало основою для синоду Руської Православної церкви за кордоном. Почесним головою управління був обраний митрополит Антоній (Храповицький).

Влада продовжувала дискредитувати церкву навіть у роки голоду, коли в серпні 1921 р. РПЦ створила Всецерковний комітет допомоги голодуючим. Церквам та общинам були надані рекомендації та дозвіл на пожертву прикрас і предметів, які не мають богослужбового використання. Одночасно Патріарх Тихон звернувся з відповідним проханням й до голів зарубіжних християнських церков. За короткий термін були зібрані значні кошти. Однак ці дії, що об'єктивно сприяли росту авторитету церкви, повністю суперечили планам держави щодо остаточного знищення церкви як суспільно-культурного інституту. Рішенням уряду Всецерковний комітет був закритий, кошти реквізовані, 23 лютого 1922 р. був прийнятий декрет про конфіскацію усіх церковних

цінностей, яка проводилась виключно репресивно-терористськими методами. Визначення В. І. Леніним подальшої позиції держави як “безжалюї битви чорносотенному духовенству” та придушення опору “з такою жорстокістю, щоб вони не забули цього впродовж кількох десятиліть”¹⁰ важко піддаються логічному осмисленню, навіть враховуючи надзвичайну ситуацію в країні. Страшні події 1921–1922 рр. були використані державною владою для звинувачень церкви. Під величезним тиском Патріарх Тихон публічно визнав реальні та неіснуючі гріхи церкви, сподіваючись на нормалізацію державно-церковних відносин. У зверненні Патріарха від 7 квітня 1925 р., яке було оголошене вже після його смерті, духовенство скеровувалось на приведення форм та методів церковного життя відповідно до умов і вимог сучасності.

Слід зауважити, що спроба створення нового суспільства була здійснена в країні з абсолютно архаїчною свідомістю більшості населення. Сприйняття нової комуністичної ідеології було можливим лише через форми квазірелігійної догматики. Розповсюдження марксистських ідей відбувалося у своєрідній “теологічній” площині як на офіційному, так і на побутовому рівні.

У 1920-ті рр. упроваджувалась та розповсюджувалась радянська імітація церковних обрядів, так звані “червоні великодні” та хрещення. У 1923 р. була створена спеціальна комісія з проведення “комсомольського великоддя” при Політпросвіті ЦК РКСМ. Існували зародкові елементи “богобудівництва”. Як приклад, публікація “молитов за Марксом”¹¹.

На державному рівні здійснювалась підтримка розкольницьких рухів реформаційного напрямку, що розповсюджували новітні погляди на релігію. Найбільш популярними рухами були обновленська церква, григоріанський та іосіфлянський розколи. “Владувало червоне духівництво, – зазначав у своїх споминах генерал О. Брусилов, – вірніше безпринципні негідники, які а ні у Бога, ні у чорта не вірили та робили із релігії корисне ремесло... Раніше у православної церкви були такі підлі душиці, але, що їх так багато – не підозрював”¹².

В Україні церковна ситуація мала певну специфіку. При гетьманаті Скоропадського митрополит Антоній (Храповицький) отримав сан митрополита Київського та підтримував канонічний зв'язок із РПЦ патріарха Тихона. Московський Собор 1918 р. підвищив статус Української церкви до екзархату з правом використання української мови при сповіді та богослужінні. Але у автокефалії було відмовлено. У 1921 р. відбулося організаційне оформлення Української автокефальної православної церкви¹³. Цікавим фактом є відсутність реакції більшовиків на це рішення. Це, серед іншого, пояснювалося тим, що у своїх реформаторських поглядах, позиція прибічників автокефалії співпадала з обновленською церквою у трактуванні догматичних основ на користь

білого духівництва. Важливу роль відіграла й лояльна позиція УАПЦ стосовно нової влади¹⁴.

У цілому, всі спроби знищення та нівелювання тисячолітніх догматів церкви більшовицькою владою та обновленською церквою зазнали катастрофічної поразки. За свідченнями згаданого вище О. Брусилова, "...Усі йшли за Тихоном. У церквах, яких він служив завжди були тисячі народу. Це був як би мовчазний протест...". Більшість вірян та кліру залишились з канонічною церквою та Місцєблустителем патріаршого престолу митрополитом Крутицьким Петром (Полянським), який зайняв цю посаду після смерті Патріарха Тихона в 1925 р. Загальна чисельність релігійних православних громад в Україні на 1 липня 1925 р. кількісно нараховувала: РПЦ – 6231 громада, обновленська церква – 1873 громади, УАПЦ – 966 громад¹⁵.

До 1927 р. влада не залишала спроб підпорядкувати РПЦ, зробити її елементом державного апарату. При ЦК РКП (б) у період з 1922 р. по листопад 1929 р. існувала спеціальна комісія з відокремлення церкви від держави (в 1928–1929 рр. мала назву антирелігійної комісії) на чолі з О. Ярославським (М. І. Губельманом). Для виконання функцій управління процесами духовного життя у 1924 р. був створений секретаріат із справ культів, який очолив П. Г. Смідович.

Заслуговує на увагу також діяльність "Союзу войовничих безвірників". У грудні 1922 р. у СРСР розпочалося видання газети "Безбожник". Її ініціатором та незмінним редактором упродовж двадцяти років був О. Ярославський. 12 вересня 1922 р. на засіданні спеціальної комісії з відокремлення церкви від держави він запропонував ідею створення гуртків войовничих безвірників. 7 жовтня 1922 р. це питання було офіційно проголошено в газеті "Безбожник". При підтримці влади 27 серпня 1924 р. у Москві була зібрана установча рада спільноти друзів газети "Безбожник". У листопаді цього ж року Ярославський звернувся до ЦК РКП (б) із пропозицією створення повноцінної антирелігійної суспільної інституції. У квітні 1925 р. у Москві розпочав роботу з'їзд, який організаційно оформив створення "Союзу безвірників СРСР" (з 1929 р. – "Союз войовничих безвірників"). Організація мала Центральну Раду у складі П. Красикова, І. Скворцова-Степанова, П. Смідовича. Головою Союзу безвірників став Омелян Ярославський. Головними гаслами Союзу були: "Через безбожжя – до комунізму" та "Боротьба з релігією – боротьба за соціалізм". Апогеєм діяльності організованих безбожників став II з'їзд, який відбувся у червні 1929 р. На ньому були присутні 1200 делегатів, котрі представляли півмільйона ідейних борців з "релігійним дурманом". О. Ярославський проголошував: "У 1930 р. ми повинні перетворити нашу червону столицю в безбожну Москву, наші села – в безбожні колгоспи"¹⁶.

У листопаді 1931 р. чисельність Союзу складала близько 5 мільйонів членів, які організаційно входили в 60 тис. первинних організацій

(1926 р. – 87 тис. членів, 1929 р. – 465 тис., 1930 р. – більш 3,5 млн. членів). У 1931 р. гуртки юних безвірників налічували 2 мільйони адептів. Відповідно, зростала динаміка кількості тиражів антирелігійної літератури: 1927 р. – загальний обсяг 700 тис., а вже у 1930 р. – більше 50 млн. друкованих аркушів. Тираж газети “Безбожник” у 1931 р. досяг півмільйона примірників, журналу “Безбожник” – 200 тис. примірників. У період з 1928 по 1940 рр. загальний тираж антирелігійної літератури складав 140 млн. примірників¹⁷.

Але, навіть при умовах тотальної підтримки держави, антирелігійні дії безвірників не принесли бажаних результатів. Наприклад, чисельність Союзу після 1932 р. стала знижуватися й у 1940 р. складала 2 млн. членів, замість запланованих 22 млн. членів. Одночасно знижувалась чисельність членів Союзу, які платили членські внески з 45% до 13%¹⁸. До 1941 р. лише у 34 % колгоспів УРСР були гуртки СВБ¹⁹. Цілковиту бездіяльність, існування на папері гуртків СВБ, їх фактичний розвал зафіксовано в Дніпропетровській, Запорозькій, Ворошиловградській та інших областях²⁰.

Однак, слід визнати, що наслідком діяльності Союзу було створення окремого прошарку молоді, яка займала активно атеїстичні позиції.

У грудні 1925 р. місцеблюстителю патріаршого престолу Пьотр (Полянський) був звинувачений владою в антирадянській діяльності та відправлений у заслання в м. Перм²¹.

18 травня 1927 р. тимчасовий священний патріарший синод обрав на вищу церковну посаду митрополита Сергія (Страгородського). Внаслідок тиску держави митрополит Сергій був вимушений двічі зайняти компромісну позицію у церковно-державних відносинах. 29 червня 1927 р., у співпраці з членами Патріаршого Священного Синоду Сергій випустив “Послання до пастирів та пастви”, яка у спеціальній літературі має назву “Декларація митрополита Сергія”. Основна ідея цієї декларації – підтвердження лояльності церкви до радянської влади. Вона проголошувала такі концептуальні положення:

1. Запропонувати духовенству визнати факт існування радянської влади та відмовитися від надій повернення монархічного ладу. Відповідно, ті ієрархи, які не визнають цей факт, повинні негайно бути позбавлені сану.

2. Вимагати від емігрантського канонічного православ'я гарантій відмови від політичних антирадянських акцій. Невиконання цього положення загрожувало кліру також позбавленням сану²².

Найважчий удар церкві завдала Постанова ВЦВК та РНК РСФРР від 8 квітня 1929 р. “Про релігійні об'єднання”. Фактично були перекреслені всі демократичні положення декрету 1918 р. Держава зайняла позицію тотального контролю за усім церковним життям²³.

Таким чином, можна зробити висновок, що держава у період 1918–1929 рр. діяла переважно терористично-силовими методами, які вклю-

чали фізичне знищення духовенства, експропріацію церковних цінностей, руйнування культових споруд. Відсутність значних результатів на першому етапі змусила владу перейти до відверто розкольницьких дій з підриву догматичних основ існування церкви як інституції та застосування важелів економічного тиску на усі види церковної діяльності.

---

¹ *Поспеловский Д. В.* Русская православная церковь в XX веке / Д. Поспеловский. – М. : Республика, 1995. – С. 35.

² *Ковырзин К. В.* Поместный Собор 1917–1918 гг. и поиски принципов церковно-государственных отношений после Февральской революции / К. В. Ковырзин // Отечественная история. – 2008. – № 4. – С. 88–96.

³ *Фомин А. М.* Русская Православная церковь в 1917–1927 годах [Електронний ресурс] / А. М. Фомин. – Режим доступу до сайта: <http://lib.rus.ec/b/211530/read>.

⁴ Там само.

⁵ *Митрофанов Г.* Русская Православная Церковь и основные этапы антибольшевистского движения (1917–1945 гг.) [Електронний ресурс] / Г. Митрофанов. – Режим доступу до сайта: <http://www.church-war.ru/research/mitrofanov-01/>.

⁶ *Поспеловский Д. В.* Русская православная церковь в XX веке / Д. Поспеловский. – М. : Республика, 1995. – С. 55–56.

⁷ *Цыпин В.* История Русской Церкви 1917–1997 / Владислав Цыпин, протоиерей. – М. : Изд-во Православного Свято-Тихоновского Богословского института, 2004. – С. 44–45.

⁸ Див., напр., *Емельянов Н. Е.* Оценка статистики гонений на Русскую Православную церковь (1917–1952) [Електронний ресурс] / Н. Е. Емельянов. – режим доступу: <http://usergoma.narod.ru/goneniya.htm>; База данных по новомученикам и исповедникам Русской Православной Церкви XX века [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://kuz1.pstbi.ccas.ru>; За Христа пострадавшие. Гонения на Русскую Православную Церковь, 1917–1956 [Биографический справочник. Кн. 1. А–К]. – М. : Изд-во Православного Свято-Тихоновского Богословского института, 1997. – 704 стр.

⁹ *Брусилов А. А.* Мои воспоминания / А. А. Брусилов. – Мн. : Харвест, 2002. – (Воспоминания), С. 401.

¹⁰ Письмо Ленина товарищу Молотову. Для членов Политбюро // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 4. – С. 190–193.

¹¹ *Шкаровский М. В.* Крест и свастика. Нацистская Германия и Православная Церковь / М. В. Шкаровский. – М. : Вече, 2007. – С. 29–30.

¹² *Брусилов А. А.* Мои воспоминания / А. А. Брусилов. – Мн. : Харвест, 2002. – 432 с. – (Воспоминания), С. 402.

¹³ *Тригуб О. П.* Російська православна церква в радянській Україні 20–30 рр. XIX ст. : інституційний розкол та міжконфесійні відносини : дис.... докт. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / О. П. Тригуб. – К., 2009. – С. 99–109.

¹⁴ *Поспеловский Д. В.* Русская православная церковь в XX веке / Д. Поспеловский. – М. : Республика, 1995. – С. 85–86.

¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2007, арк. 63.

¹⁶ *Фирсов С. Л.* Была ли безбожная пятилетка? [Электронный ресурс] / С. Л. Фирсов. – Режим доступа до сайта: http://religion.ng.ru/history/2002-10-30/7_ussr.html.

¹⁷ Там само.

¹⁸ *Див. Одинцов М. И.* Путь длиною в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству (государственно-церковные отношения в истории советского общества) / М. И. Одинцов // На пути к свободе совести. – 1989. – № 1. – С. 57–62; *Платонов О. А.* Бич божий: эпоха Сталина / О. А. Платонов. – М. : Алгоритм, 2005. – С. 18–20.

¹⁹ Безбожник. – 1941. – 26 апреля.

²⁰ Безбожник. – 1940. – 14 декабря.

²¹ *Мазырин А. В.* Патриарший местоблюститель Петр (Полянский) и советская власть: причины конфликта в 1925 г. / А. В. Мазырин // Российская история. – 2010. – № 2. – С. 147–156.

²² *Мазырин А. В.* Легализация Московской патриархии в 1927 г.: скрытые цели власти / А. В. Мазырин // Отечественная история. – 2008. – № 4. – С. 114–123.

²³ *Васильева О. Ю.* Советское государство и деятельность русской православной церкви в период Великой Отечественной войны: : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд.ист. наук: спец. 07.00.02 / О. Ю. Васильева: АН СССР, ин-т истории СССР. – М. : 1990. – С. 9–10; *Васильева О. Ю.* Русская Православная церковь в 1927-1943 годах / О. Ю. Васильева // Вопросы истории. – 1994. – №4. – С. 35–39.

Исследованы особенности отношений между советской властью и Русской православной церковью в период гражданской войны. Определены основные исторические вехи террора власти против РПЦ, антицерковной пропаганды и политики по дискредитации церкви.

Ключевые слова: государственно-церковные отношения; отделение церкви от государства; раскольнические движения.

The article investigates the peculiarities of relationship between the soviet power and the Russian Orthodox Church during the civil war. The main historical stages of power terror against the Russian Orthodox Church, anti Church propaganda and politics of Church discrediting are defined.

Key words: the state and church relationship; the separation of church and state; the schismatic movements.